

Ks. Wacław Schenk

ROZGRZESZENIE ZBIOROWE W PRAKTYCE KOŚCIOŁA NA ZACHODZIE I W POLSCE DO 1975 R.

Odnowioną liturgię cechuje m.in. charakter eklezjalny, społeczny. Celebrowanie we wspólnocie ma pierwszeństwo przed odprawianiem indywidualnym (KL 27). Wydawało się, że wyjątek od tej zasady stanowić będzie liturgia sakramentu pokuty, pojętego dotąd na ogół dość indywidualnie. Tymczasem już Konstytucja o liturgii podkreśliła szczególne znaczenie społeczne. (*peculiare momentum sociale*) wszystkich sakramentów (KL 63 b), co następnie rozwijała bardziej szczegółowo Konstytucja o Kościele (KK 11). W niektórych krajach zaczęto eksperymentować wprowadzając wspólne nabożeństwa pokutne, podczas których udzielano nawet zbiorowego rozgrzeszenia. Kontrolersja na temat tych prób musi uwzględnić wyniki dotychczasowych badań nad historią teologii, liturgii i praktyki pokutnej w Kościele Powszechnym na przestrzeni wieków. Wyniki te zostały w sposób rozsądny i wyważony użytkowane przy ułożeniu nowych Obrzędów Pokuty (*Ordo Paenitentiae* 1974).

Nowe Obrzędy Pokuty przewidują m.in. pojednanie penitentów ze spowiedzią i rozgrzeszeniem ogólnym. Niektórym wydaje się to czymś nowym w praktyce pokutnej Kościoła, tymczasem ta forma pojednania posiada swoją bogatą historię i była ostatnio często stosowana w okresie pierwszej i drugiej wojny światowej. W niniejszym zarysie zajmujemy się tylko historią zbiorowego rozgrzeszenia. Materiały znajdujemy w opracowaniach J. A. Jungmanna¹, B. Poschmanna², M. Righetiego³, P. Hemperka⁴ i innych⁵. Materiały z terenu Polski uwzględniają T. Długosz⁶, W. Schenk⁷, Bp W. Urban⁸ i K. Spólny⁹.

¹ J. A. Jungmann, *Die lateinischen Bussriten in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Innsbruck 1932.

² B. Poschman, *Buse und letzte Ölung*, w: Schmaus, Geiselman, Rahner, *Handbuch der Dogmengeschichte*, t. IV, 3, Freiburg i Br. 1951 (tam bibl. Autora).

³ M. Righetti, *Manuale di storia liturgica*, t. IV, Milano 1959.

⁴ P. Hemperk, *Ogólna absolucja sakramentalna*, „Roczn. Teol.-Kan.” XXI, z. 5 (1974) 67—79.

⁵ N. Paulus, *Geschichte des Ablasses im Mittelalter vom Ursprung bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, Bd. I, Padeborn 1923; A. Eppacher, *Die Generalabsolution. Ihre Geschichte (9.—14. Jhdt.) und die gegenwärtige Problematik im Zusammenhang mit den gemeinsamen Bussfeiern*, „Zeitschr. f. kath. Theol.” 90 (1968) 296—308, 385—421.

⁶ T. Długosz, *Spowiedź „turmatim” w diecezji krakowskiej w r. 1596*, RTK 4 (1957), z. 1, s. 87—89.

⁷ W. Schenk, *Liturgia sakramentów świętych*, cz. II, Lublin 1964; tenże, *Służba Boża w Polsce*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. I, cz. 1—2, Poznań—Warszawa 1974.

⁸ Bp W. Urban, *Z dziejów duszpasterstwa pokutnego w diecezji*

Praktyka zbiorowego rozgrzeszenia jest integralną częścią pierwotnej, jednorazowej, niepowtarzalnej i mniej lub więcej publicznej pokuty, którą nakładano chrześcijanom, którzy po chrzcie popełnili grzech, wykluczający w danym okresie i na danym terenie z udziału w składaniu darów ofiarnych i z przyjmowania Komunii św. Na marginesie należy podkreślić, że wyznanie grzechów było zasadniczo zawsze tajne. Po odbytej pokucie, trwającej od kilku tygodni (Syria, III w.) do kilku lat, czasem nawet do końca życia doczesnego, biskup dokonywał uroczystego, publicznego i — jeśli chodziło o grupę pokutników — zbiorowego pojednania. Tylko w wypadkach nadzwyczajnych (prześladowanie, ciężka choroba) nie czekano na ustalony termin i pozwalano na pojednanie przez kapłana lub nawet diakona. Uroczysta rekoncyliacja odbywała się w Rzymie i Mediolanie w czasie liturgii Wielkiego Czwartku, w Hiszpanii natomiast i na Wschodzie w Wielki Piątek. Niektóre elementy rytu spotykamy w pismach Tertuliana, Hieronima, Augustyna, a rozbudowany obrzęd z tekstami modlitw i rubrykami w sakramentarzu gelazjańskim oraz w pontyfikałach od IX w. do Pontificale Romanum z 1956 roku. Nas interesuje tu tylko fakt, że modlitwy błagalne o miłosierdzie Boże i odpuszczenie grzechów biskup odmawiał nad wszystkimi pokutnikami razem.

Jednorazowa, niepowtarzalna pokuta utrzymywała się zasadniczo do VIII w. i została w następnych wiekach ograniczona do określonych wypadków ciężkich gorszących grzechów (zob. niżej). Tymczasem przyjmowała się iroszkocka forma praktyki pokutnej. W Kościele celtyckim i następnie angielskim nie znano bowiem niepowtarzalnej pokuty. Grzesznik spowiadał się przed kapłanem (mnichem), wypełniał nałożoną pokutę, potem dopiero otrzymywał rozgrzeszenie. Z VIII wieku zachowała się wiadomość o zwyczaju spowiedzi adwentowej, od końca IX wieku spowiadano się na początku Wielkiego Postu, a w Wielki Czwartek otrzymywano rozgrzeszenie. Około 1000 roku udzielano powszechnie rozgrzeszenia zaraz po wyznaniu grzechów, odkładając pokutę na czas po spowiedzi. Dzięki działalności misjonarzy iroszkockich i anglosaskich ta forma praktyki pokutnej przyjmowała się (nie bez oporów i nie wszędzie) na Zachodzie. Tym samym zaniknęło zbiorowe rozgrzeszenie związane dotąd z uroczystą, niepowtarzalną pokutą, stosowaną coraz rzadziej. Kard. Henryk z Suzy, biskup Ostii (+ 1273 r.) pisze: „Hodie, de consuetudine, raro imponitur publica poenitentia”¹⁰, a kompilator dodatku do sumy teo-

wrocławskiej do końca XVIII wieku, „Prawo Kanon.” VII (1964), nr 1—2, s. 201—231.

⁹ K. Spólny, *Rozgrzeszenie zbiorowe w praktyce Kościoła na Zachodzie i w Polsce do Soboru Watykańskiego II*, Lublin 1973 (maszynopis).

¹⁰ *Summa Aurea*, Torino 1579, s. 176; M. Richetti, dz. cyt., s. 274.

logicznej św. Tomasza z Akwinu poświęcił pokucie publicznej tylko jedną kwestię, i to po nauce o odpustach ¹¹.

Inaczej przedstawia się ta sprawa w Polsce. Gdy w Państwie Piastów w X—XII w. szerzyła się wiara chrześcijańska, istniały trzy formy sakramentalnej pokuty: publiczna uroczysta, publiczna zwyczajna i prywatna.

Grzechy szczególnie ciężkie, publiczne i gorszące („enormia crimina, que commovent totum illum locum” ¹²) podlegały niepowtarzalnej uroczystej pokucie (*poenitentia sollemnis*). Biskup dokonywał na początku Wielkiego Postu uroczystego nałożenia pokuty i wyprowadzenia penitenta z kościoła i po spełnieniu zadośćuczynienia udzielał w Wielki Czwartek publicznego rozgrzeszenia. Jeśli grzech został popełniony przez grupę osób (np. przez księcia i jego družynę), razem odbywali pokutę i wspólnie otrzymywali rozgrzeszenia. Taką pokutę odbył Bolesław Krzywousty w 1113 r. za zabójstwo brata Zbigniewa. Szczegółowy opis podaje Kronika Galla III, 25. Świadectwem uroczystej pokuty jest kielich Konrada Mazowieckiego dla katedry w Płocku z lat 1239—1240 za zabójstwo scholastyka płockiego i wrocławskiego, Jana Czapli w 1234. Osoby współwinne śmierci Jana Czapli, których wizerunki umieszczono na patenie, cechuje postawa, stroje i gesty pokutne ¹³. Również Bolesław II, książę legnicki, który uwieźił w 1256 r. biskupa wrocławskiego Tomasza I i dwóch jego kanoników, wraz ze współnikami-rycerzami odbył publiczną pokutę i otrzymał 20 grudnia 1261 r. absolicję ¹⁴. O uroczystej zbiorowej rekoncyliacji pokutników w katedrze wrocławskiej w Wielki Czwartek mówią dokumenty z lat 1372, 1373 i 1375 ¹⁵.

Drugą formą była zwyczajna i powtarzalna publiczna pokuta (*poenitentia publica*) nakładana przez zwykłego kapłana i polegająca za zwyczaj, choć nie zawsze, na odbyciu pielgrzymki. Statut legata papieskiego Jakuba, wydany na synodzie prowincjonalnym we Wrocławiu w roku 1248, wyznacza najpierw surową karę za fałszywe zeznanie przed sądem duchownym i każe następnie delikwenta odesłać

¹¹ S. th. III, suppl., q. 28; autorem Supplementa jest jeden z uczniów św. Tomasza, prawdopodobnie Reginald z Priverno, + ok. 1920 r., por. LThK VIII, 1098.

¹² *Najstarsze statuty synodalne krakowskie Biskupa Nankera z 1320 r.*, wyd. J. Fijałek, Kraków 1915, s. 61.

¹³ Por. *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, Warszawa 1971, t. I, s. 281; Pol. Słown. Biogr. IV, 165 n.

¹⁴ G. A. Stenzel, *Urkunden zur Geschichte des Bisthums Breslau*, Breslau 1845, s. 26; J. Heyne, *Dokumentirte Geschichte des Bisthums und Hochstiftes Breslau*, Bd. 1, Breslau 1860, s. 475—480.

¹⁵ J. Heyne, *Dokumentirte Geschichte*, Bd. 2, Breslau 1864, s. 206; L. Schulte, *Aktenmässige Beiträge zur Geschichte des Breslauer Bisthums im Mittelalter*, Breslau 1918, s. 126 n; dokumenty zaznaczają, że obrzęd odbywał się w każdy W. Czwartek: prouti singulis annis in magna V feria fieri est consuetum.

do własnego proboszcza celem nałożenia mu publicznej pokuty: „ei publica penitencia in sua facienda parochia iniungatur”¹⁶.

Trzecią formą pokuty była pokuta prywatna (*poenitentia privata*), nakładana przez zwykłego kapłana za grzechy tajne, o ile rozgrzeszenie nie było zastrzeżone biskupowi.

Zagadnienie zbiorowego rozgrzeszenia wiąże się zawsze z pierwszą formą sakramentalnej pokuty, a z drugą i trzecią wtedy, gdy rozgrzeszenie z popełnionego grzechu należało do tzw. rezerwatów papieskich czy biskupich. Uroczyste rozgrzeszenie przez biskupa odbywało się w Wielki Czwartek i miało charakter publiczny i zbiorowy. Stanowiło to kontynuację pierwotnej praktyki pokutnej, ujętej w ściśle przepisy prawne. Dlatego rezerваты powstały wówczas, gdy uroczysta publiczna pokuta w XII w. na Zachodzie zanikała i zachowywała one pierwotne cechy: rozgrzeszenie przez biskupa, i to dopiero po odbytej pokucie, udzielane publicznie i zbiorowo, jeśli w Wielki Czwartek grupa osób miała otrzymać absolucję.

Rezerваты ogłaszano na synodach. Powstawały one i zanikały w zależności od istniejących sytuacji, które sprzyjały popełnianiu różnych ciężkich grzechów¹⁷. Legat papieski Jakub ogłosił w 1248 r. kilka rezerwatów papieskich, legat Filip w 1279 r. — 17 rezerwatów biskupich, biskup Nanker w 1320 r. — 28 rezerwatów, a biskupi wrocławscy: Wacław w 1406 r. i Konrad w 1446 r. kilkadziesiąt rezerwatów biskupich i papieskich¹⁸. Rezerваты te ogłaszano co rok w Wielki Czwartek, z czego powstała nazwa bulla in Coena Domini (początki XIV i XV w.; pierwsza redakcja za Juliusza II w 1511 r.; ostateczna — za Urbana VIII w 1627 r.; od Klemensa XIV w 1770 r. nie publikowana¹⁹). Niektóre rezerваты powtarzano przez wieki, jak np. zabójstwo, uduszenie dziecka przez matkę w czasie snu (*filiorum oppressio*) czy świętokradztwo.

W ciągu wieków jednak surowa praktyka rezerwatów łagodnieje. Odległości dzielące penitentów od Stolicy Apostolskiej czy katedry biskupiej przyczyniły się do powstania instytucji penitencjarzy, nakazanej przez IV sobór laterański (1215) dla wszystkich kościołów metropolitalnych i biskupich. W Rzymie do penitencjarzy należało przyjmowanie wyznania i rozgrzeszenie, poza Rzymem początkowo tylko słuchanie spowiedzi i nakładanie pokuty. Absolucji udzielał biskup. Tak było w XIII wieku w Polsce (Synod prow. we Wrocławiu 1248 r.). Już w XIV w. zwyczajni kapłani przyjmują spowiedź i posyłają po

¹⁶ *Starod. prawa pol. pomn.*, t. I, Warszawa 1856, s. 348.

¹⁷ L. Orzeł, *Rezerваты w sakramencie pokuty w świetle kościelnego ustawodawstwa synodalnego w Polsce przedrozbiorowej*, „Śląskie Studia Hist.-Teol.”, I (Katowice 1968) 67—79.

¹⁸ *Starod. prawa pol. pomn.*, t. I, s. 347 n, 422; *Najstarsze statuty synodalne krakowskie Biskupa Nankera*, s. 59 n; *Concilia Poloniae*, wyd. J. Sawicki, t. X, Wrocław 1963, s. 364—378, 457—460.

¹⁹ W. M. Plöhl, *Abendmahlsbulle*, w: LThK I, 32.

absolucję z rezerwatów do biskupa (Nanker 1320 r.). W XV w. posiadają oni również władzę rozgrzeszenia od niektórych rezerwatów biskupich (Synod krak. 1446 r.; rozporz. wrocł. bpa Rudolfa 1471 r. — tylko w wypadku spowiedzi w katedrze; synod wileński 1538 r. — od wszystkich rezerwatów, ale tylko dla tych wiernych, którzy z powodu odległości i niedostatku nie mogli udać się do Wilna; Sandomierz 1595 r., akta wiz. kard. Jerzego Radziwiłła). Biskupi zachowywali sobie jednak nadal władzę rozgrzeszania z niektórych ciężkich grzechów. W takich wypadkach grzesznicy spowiadali się albo u swoich duszpasterzy, którzy ich po rozgrzeszenie odsyłali do biskupa, albo — jeśli z ogłoszeń na ambonie orientowali się w sytuacji — udawali się od razu do katedry, by tam się spowiadać u samego biskupa lub upoważnionego kapłana i następnie otrzymać uroczystą zbiorową rekonyliację. Legat papieski J. F. Commendone pisząc w 1564 r. do kard. Karola Boromeusza o Komunii św. wielkanocnej króla, wspomina równocześnie: „Odbyli także w większym kościele (w kolegiacie warszawskiej) pokutę publiczną mężobójcy i tym podobni, których wielka była liczba, ale wszystko wieśniacy i ludzie niskiego stanu”²⁰. Również w innych kolegiatach (więc nie tylko w katedrach) dokonywano uroczystej rekonyliacji. Kard. Jerzy Radziwiłł z okazji wizytacji kolegiaty sandomierskiej w 1595 r. zastał tam zwyczaj rekonyliacji wielkoczwartkowej przez oficjała. Kardynał nakazał, by to czyniono uroczyście w obecności prałatów, kanoników, wikariuszy i mansjonarzy²¹. Faktycznie było więc zapewne tak, jak to opisuje statut synodu gnieźnieńskiego z r. 1612, że grzesznicy zobowiązani według starego prawa do uroczystej pokuty publicznej odkładali spowiedź na koniec Wielkiego Postu i tłumnie przybywali dopiero w Wielki Czwartek do spowiedzi u spowiedników upoważnionych i otrzymywali w tym samym dniu zbiorowe rozgrzeszenie od biskupa z wielką udręką dla spowiedników i biskupa oraz z przeszkodą dla obrzędów liturgicznych tego dnia²². Dlatego praktyka ta powoli zanikała, władzę rozgrzeszenia z rezerwatów biskupich otrzymali dziekani²³.

Odrębnym zjawiskiem, występującym na przestrzeni kilkudziesięciu lat i będącym wynikiem wpływów reformacji na życie katolickie, była spowiedź generalna i rozgrzeszenie „turmatim”. Praktyka ta, walczona przez synody i wizytatorów kanonicznych, znana była w diecezji chełmińskiej (synod 1583, 1605, 1641) i wrocławskiej (1585,

²⁰ *Pamiętniki o dawnej Polsce*, wyd. M. Malinowski, Wilno 1851, t. I, s. 113.

²¹ Ks. J. Wiśniewski, *Katalog prałatów i kanoników sandomierskich*, Radom 1928, s. 20 części: Acta actorum capituli sandomiriensis.

²² Z. Chodyński, E. Likowski, *Decretales Summorum Pontificum pro Regno Poloniae*, t. III, Posnaniae 1883, s. 237 n.

²³ Synod wrocławski 1634, żmudzki 1636, chełmiński 1717, chełmiński 1745; tamże s. 234.

1586), w 38 parafiach diecezji krakowskiej (wiz. kard. Radziwiłła z końca XVI wieku), od Bielska i Będzina aż po Łulków (zakaz jeszcze w Reformationes generales Szyszkowskiego z 1621 r.), dalej w diecezji wrocławskiej (1579, 1602, 1630). Kromer (1574) i za nim Powodowski (1591) podają w swoich agendach rozbudowaną spowiedź powszechną w języku polskim i niemieckim. Może podobnym tekstem posługiwano się przy spowiedzi zbiorowej (turmatim), gdyż Powodowski ostrzega, że należy tę formułę stosować tylko po kazaniu, a następnie nie udzielać rozgrzeszenia, jak to czynią w okresie wielkanocnym „quidam sacrilegi potius, quam ignavi (ignari?) sacerdotes factitant”, lecz tylko odmawiać „Misereatur vestri omnipotens Deus etc”.

Najbardziej znany jest fakt zbiorowego rozgrzeszenia żołnierzy i ludności cywilnej, znajdującej się w czasie wojny w niebezpieczeństwie śmierci.

Rozgrzeszenia zbiorowego udzielił rycerzom w 1148 r. arcybiskup Albero z Trewiru. W przemówieniu wyjaśnia, że powodem jest niemożliwość odbycia spowiedzi indywidualnej²⁴. Wydaje się, że przed generalną Komunią wojska polskiego Bolesława Krzywoustego przed wyruszeniem do boju z Czechami (1110) biskupi połowi udzielili również generalnej absolucji, gdyż czas naglił²⁵.

W czasie ostatnich dwóch wojen światowych szeroko stosowano sakramentalną absolucję generalną. Stolica Apostolska wydawała szereg rozporządzeń zezwalających na zbiorowe rozgrzeszenie, zawsze jednak z tym zastrzeżeniem, by w czasie sposobnym odbyć normalną spowiedź przynajmniej z grzechów ciężkich. Rozgrzeszenia zbiorowego udzielano nie tylko żołnierzom i zagrożonej ludności cywilnej, ale także jeńcom wojennym i (od 1942) robotnikom wywożonym do Rzeszy. W 1944 r. zezwolono nawet na ogólną absolucję, jeśli inna (poza niebezpieczeństwem śmierci) nagła i bardzo ważna potrzeba zaistniała, która by wiernych pozbawiła bez własnej winy przez dłuższy czas łaski sakramentalnej i Komunii św. Kapłan był jednak zobowiązany w miarę możliwości uprzednio uzyskać zgodę biskupa ordynariusza²⁶.

Dnia 16 czerwca 1972 r. Św. Kongregacja dla Doktryny Wiary wydała instrukcję w sprawie udzielania zbiorowego rozgrzeszenia sakramentalnego²⁷. Przyczyną opracowania instrukcji była troska wielu biskupów, w których diecezjach brak kapłanów utrudnia wiernym

²⁴ MGH, SS VIII, 256; A. Eppacher, *Die Generalabsolution*, „Zeitschr. f. kath. Theol.”, 90 (1968) 305, tam też inne przykłady.

²⁵ *Kronika Galla* II, 23; wyd. K. Maleczyński w MPH NS II, s. 150.

²⁶ Instrukcja Penitencjarii Apostolskiej *Ut dubia* z 25 III 1944 r., AAS 36 (1944) 155 n.

²⁷ *Normae Pastoralis circa absolutionem sacramentalem generali modo impetendam*, „Notitiae”, 8 (1972) nr 77, s. 312—317; ich wytyczne omawia obszernie P. Hemperek w art. cyt.

możliwość korzystania z indywidualnej spowiedzi, oraz błędne teorie doktrynalne odnośnie do sakramentu pokuty i szerząca się nie dozwolona praktyka udzielania zbiorowego rozgrzeszenia po spowiedzi powszechnej.

Wytyczne ustalone w Instrukcji weszły w nowej, przerehabilitowanej formie do *Ordo Paenitentiae*, które oprócz obrzędu pojednania pojedynczych penitentów oraz obrzędu pojednania wielu penitentów w ramach wspólnego nabożeństwa z indywidualnym wyznaniem i rozgrzeszeniem zawiera obrzęd pojednania ze spowiedzą ogólną i rozgrzeszeniem zbiorowym. Ta forma sakramentalnej pokuty jest w niebezpieczeństwie śmierci zawsze dozwolona. Poza tym wiedzy, gdy duża liczba penitentów z powodu braku spowiedników bez własnej winy byłaby zmuszona długo pozostawać bez łaski sakramentalnej lub Komunii św. „Zdarzyć się to może, przede wszystkim w krajach misyjnych, lecz także w innych miejscach i w odniesieniu do pewnych grup osób, gdy oczywista jest taka potrzeba” (Wstęp, nr 31). Warunki zezwalające naraz grzeszenie zbiorowe ustala biskup diecezjalny w porozumieniu z Konferencją Biskupów. W wypadku nie przewidzianym przez biskupa decyduje kapłan, który przedtem stara się o zgodę biskupa lub, gdy to nie było możliwe, zawiadamia go o zaistniałej potrzebie i o udzielaniu zbiorowego rozgrzeszenia. Wierni powinni być odpowiednio pouczeni, przygotowani i usposobieni; są oni ściśle zobowiązani przynajmniej raz w roku spowiadać się z wszystkich swoich ciężkich grzechów, dotychczas szczegółowo nie wyznanych (nr 34).

Bytom

KS. WACŁAW SCHENK

Ks. Stanisław Czerwik

ODNOWIONA LITURGIA SAKRAMENTU POKUTY W ŚWIELE „ORDO PAENITENTIAE”

Odnowiony obrzęd sakramentu pokuty został opublikowany dekretem Kongregacji Kultu Bożego *Reconciliationem inter Deum et homines* z 2. XII. 1973. Dokument ten ukazał się prawie dokładnie w X rocznicę ogłoszenia Konstytucji o liturgii (4. XII. 1963), jako ostatni w serii dekretów, promulgujących odnowioną liturgię sakramentów. W pewnym sensie jest to dokument wieńczący całe dziesięciolecie realizacji programu reformy przedsięwziętej przez Sobór. Na wzór wszystkich dotychczas opublikowanych ksiąg liturgicznych *Ordo Paenitentiae* jest poprzedzone obszernym wstępem o charakterze biblijno-teo-